

TÜRKİYE'DEKİ DIŞA BAĞIMLILIĞIN ÜLKE GÜVENLİĞİNE OLAN STRATEJİK ETKİLERİ

Ali Nedim KARABULUT*

Özet

Bağımsızlık, Türkiye Cumhuriyeti için vazgeçilmez bir husus olmasına rağmen onu ortadan kaldıran dışa bağımlılık konusuna ne yazık ki aynı hassasiyet gösterilmemiştir. Dışa bağımlılık, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan beri onun politik, ekonomik ve sosyal hayatında önemli rol oynamıştır ve oynamaya da devam etmektedir. Bağımlılık oluşturma, güçlü ülkelerin diğer ülkeleri kendi menfaatleri doğrultusunda hareket etmeye zorlamasının modern ve etkili bir yöntemini oluşturmaktadır. Dışa bağımlı bir ülke, bağımlı olduğu oranda hareket etme serbestisini kaybetmektedir. Türkiye Cumhuriyeti de kısa devlet hayatında dışa bağımlılığın pek çok olumsuz sonucunu yaşamıştır ve bugün de yaşamaya devam etmektedir. Bu makale dışa bağımlılığı her ülke için hayati olan millî savunma yönünden ele alarak, Türkiye'deki askerî açıdan dışa bağımlılığın boyutlarını ve bunun ülke hayatı için mevcut ve gelecekteki muhtemel etkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dışa Bağımlılık, Bağımsızlık, Tehdit Değerlendirmesi, Savunma Sanayii, Sömürgecilik

Abstract

In spite of the fact that by all means independence is essential for the Turkish Republic, foreign dependency, which is mutually exclusive with independence, is not always considered as crucial. Foreign dependency has played a major role on Turkish political, economic and social life since the Republic's establishment. Building dependency is a modern and effective way for developed countries to force other countries to act in their best interest. A dependent country loses its freedom of action in proportion with the degree of its dependency. The Turkish Republic has also experienced many disadvantages because of foreign dependency throughout her history and continues to experience them today. This article focuses on a very vital issue, the national security aspect of foreign dependency and explores dimensions of military dependency in Turkey as well as its effects on the country's life now and in the future.

Key Words: Foreign Dependency, independence, Threat Evaluation, Defense Industry, Colonization

---

* Hv.İkm.Yzb.Ali Nedim KARABULUT, Hava Harp Akademisi 2'nci Sınıf Öğrenci Subayı.

Giriş

Dışa bağımlılık, Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşundan itibaren gündeminden düşmeyen bir konu olmuştur. Bağımlılığın zıt anlamı olarak alabileceğimiz bağımsızlık, aslında Türkiye Cumhuriyetinin anayasasında sabittir ve devletin kuruluşundaki temel hedeflerindedir. Binlerce yıllık bir tarihe sahip olan Türk Milleti, tarihinin hemen hiç bir döneminde başka ülkelerin egemenliği altına alınamamıştır. Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde de diğer egemen ülkelerin boyunduruğu altına girmeyi reddederek Türk Kurtuluş Savaşını gerçekleştiren ruh, gücünü Türk milletindeki bu duygudan almıştır. Başka ülkelerin yönetimi altına girmek, en fazla ihtiyaç duyulabilecek dönemde bile devletin kurucuları tarafından benimsenmemiş, bağımsızlık fikri milleti harekete geçiren güç olmuş, yüzyıllar süren yokluğa ve çekilen acılara rağmen Türk milletinin varını yoğunu tekrar ortaya koymasına yetmiştir.

Bağımsızlık fikri olarak Türk Milleti ve Türkiye Cumhuriyeti için bu kadar önemli ve bu kadar vazgeçilmezken, onu ortadan kaldıran şartlara karşı reaksiyon maalesef bu kadar güçlü olamamıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti bağımsızdır, kimse bunun aksini savunamaz ve aksi teklifte bulunamaz. Ancak kelime olarak bu kadar hassas olduğumuz bir konunun şartlarını ortadan kaldırmakta herhangi bir suç unsuru bulunmamaktadır. Ülkenin hareket serbestisini ortadan kaldıran; temel değerlerine, ulusal ülkülerine, hatta toprağına bir saldırı olduğu zaman ülke menfaatlerinin gerektirdiği biçimde değil de kendisine izin verildiği ölçüde hareket edebilmesine sebep olan, gerek iç, gerekse dış politikada ülke çıkarlarına uygun bir yol izleyememesine yol açan bağımlılık, kısa devlet hayatımızda, pek çok örneklerle kendisini göstermiştir ve hâlen de göstermeye devam etmektedir.

Bağımsızlığı sadece bir kelimeye hapsedmek ve gerçek hayatta onu başaramamak, Türkiye Cumhuriyetine ağır maliyetlere yol açmıştır. Askerî açıdan dışa bağımlılık, Kıbrıs çıkarmasını senelerce geç icra etmemize ve adadaki binlerce soydaşımızın hayatını kaybetmesine yol açmıştır. Malî açıdan dışa bağımlılık, ekonominin kurtarılabilmesi için yabancı kaynaklı reçeteleri ve finansal desteği zorunlu hale getirmiştir. Teknolojik açıdan dışa bağımlılık, kullanacağımız her sistemi milletimizin dışından tırnağından artırdığı paralarla dışarıdan tedarik etmemize ve onların tam anlamıyla kontrolüne sahip olamamamıza sebep olmuştur. Örnekler çoğaltılabilir, ancak dışa bağımlılığın ülke hayatında oynadığı rol inkâr edilemez.

Bir ülkenin gerçek anlamda egemenliğine kavuşabilmesi ve ülke savunmasını sağlayabilmesi için dışa bağımlı olmaması şarttır. Günümüz dünyasında dışa bağımlılığı tamamen ortadan kaldırmak pek mümkün değildir; Ancak onun boyutlarını belirlemek ve doğru sınırlar altına çekmek, bizim bu ülkenin kurucularına olan borcumuzdur. Bağımlılığın en az olması gereken yer ise muhakkak ki Silâhlı Kuvvetlerdir. Her ülke için kendi silâhlı gücünü millî menfaatleri doğrultusunda kullanabilmek, hayatî öneme sahiptir. Bu düşüncelerden yola çıkarak hazırlanan bu makalenin amacı, dışa bağımlılığın ülkeler arası ilişkilerde ne şekilde kullanıldığını incelemek, Türk Silâhlı Kuvvetlerindeki dışa bağımlılığın boyutlarını ve oluşma şekillerini ortaya

TÜRKİYE'DEKİ DIŞA BAĞIMLILIĞIN ÜLKE GÜVENLİĞİNE OLAN STRATEJİK ETKİLERİ

koymak, geleceğe yönelik değerlendirmelerde bulunmak ve dışa bağımlılığın ortadan kaldırılabilmesi için somut tekliflerde bulunmaktadır.

Bağımsızlık ve Dışa Bağımlılık

Türk Dil Kurumu'nun Türkçe sözlüğünde bağımsızlık "Bağımsız olma durumu veya niteliği, istiklâl" şeklinde, bağımsız ise "Davranışlarını, tutumunu, girişimlerini herhangi bir gücün etkisinde kalmadan düzenleyebilen, hür, özgür, müstakil"¹ şeklinde tanımlanmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, "Devletin temel amaç ve görevleri, Türk milletinin bağımsızlığını ve bütünlüğünü, ülkenin bölünmezliğini, cumhuriyeti ve demokrasiyi korumak için gerekli şartları hazırlamaya çalışmaktır" ifadesiyle bağımsızlığı sağlamayı devletin temel görevlerinden saymıştır. Aynı sözlükte bağımlılık "Bağımlı olma durumu, tabiiyet" olarak ifade edilmekte, bağımlı ise "Başka bir şeyin istemine, gücüne veya yardımına bağlı olan, özgürlüğü, özerkliği olmayan, tâbi" şeklinde tanımlanmaktadır.

Ülke söz konusu olduğunda bağımsızlık, "ulusun ulusal menfaatleri doğrultusunda politika ve faaliyetlerini herhangi bir gücün etkisi altında kalmadan belirleyebilir ve gerçekleştirebilme gücü" olarak tanımlanabilir. Burada etkisi altında kalınmaması hedeflenen güçlerin dış ülkeler ve yabancı güçler olduğu açıktır. Ulusal iradenin önünün kapanmaması, millî menfaatler doğrultusunda hareket edebilme kabiliyetinin yabancı ülkeler tarafından engellenmemesi kastedilmektedir. Dolayısıyla ulusal anlamda bağımsızlıktan bahsederken onun zıt anlamlısı olarak "bağımlılık" yerine "dışa bağımlılık"tan bahsetmek daha uygun olacaktır. Ülke açısından dışa bağımlılık, gerek politika belirlerken, gerekse bu politika doğrultusunda tutum ve davranışlar sergilerken dış ülkelerin onayına ve desteğine ihtiyaç duyma anlamına gelmektedir.

Dışa bağımlılık, bugün ülkeler arası ilişkilerde değişik amaçlarla kullanılabilir. Siyasî anlamda bağımsızlığını sağlamış pek çok ülke diğer alanlarda oluşturulan bağımlılıkla kontrol altına alınabilmektedir. Bu yönüyle dışa bağımlılık, diğer ülkeler üzerinde hâkimiyet oluşturmanın modern bir yöntemidir.

Ülkelere Hükmetme Sanatı

Türkiye Cumhuriyeti, son zamanlarında hemen her türlü iç veya dış işlerine yabancı ülkelerin müdahale ettiği, hatta müdahale etmenin de ötesine çıkarak önemli devlet faaliyetlerini bilfiil yürüttüğü Osmanlı Devleti'nin mirası üzerine kurulmuştur. Osmanlı Devleti, gerek askerî, gerekse ekonomik açıdan bağımsızlığını kaybetmenin maliyetini çok ağır ödemiştir. Tarihinden ders almayan milletler, geçmişte yapılan hataları tekrar etmeye mahkûm olduğundan altı asır hüküm süren bir devletin nasıl yok olduğunun iyi anlaşılması, yeni kurulan Cumhuriyetin bekası için şarttır.

¹ Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, Ankara, 2005.

TÜRKİYE'DEKİ DIŞA BAĞIMLILIĞIN ÜLKE GÜVENLİĞİNE OLAN STRATEJİK ETKİLERİ

Tarihin ışık tutabildiği ilk zamanlardan beri; ne savaşlar, ne insan toplulukları arasındaki rekabet, ne de ülkelerin birbirlerine hükmetme emelleri değişmiştir. İnsanın var olması ve topluluklar oluşturmasıyla beraber bu toplulukların arasındaki mücadele de başlamış ve tarihe damgasını vurmuştur. Ancak amaçtaki değişmezlik, amacı gerçekleştirmede kullanılan yöntem ve teknikler için geçerli değildir. Dönemin kendi özelliklerini dikkate almayan stratejiler başarısız olmaya mahkûmdur. Bu sebeple uygulanan stratejiler zamana ayak uyduramadığında en güçlü devletler bile çöküş sürecine girmiştir.

19'uncu yüzyıl, devletler arası ilişkilerde ve sorunların çözülmesinde yeni yöntemlerin ağırlık kazanmaya başladığı asır olmuştur. Bu dönemde gerçekleşen sanayi devrimi yüksek oranda hammadde ihtiyacı doğururken gelişen ulaşım imkânları da dünyada daha önce gidilemeyen bölgelere ulaşılmasına fırsat vermiştir. Coğrafi olarak ana ülkelerden çok uzakta bulunan yeni beldeleri aynı ülke sınırları içinde birleştirmek mümkün olmadığından yeni bir kavram siyasî hayata girmiştir; "Sömürgecilik." Yeni yerler keşfeden ve bu yerlerdeki hammadde kaynaklarına ihtiyaç duyan zamanın güçlü ülkeleri, sömürgecilik sayesinde bu bölgelerdeki halkı ve kaynakları ihtiyaçları doğrultusunda kullanırken, buralara herhangi bir yatırım yapma zorunluluğundan da kurtulmuşlardır.

Sömürgeciliğin güçlü ülkeler açısından pek çok faydası olmasına rağmen aynı oranda olumsuzlukları da beraberinde getirdiği bir gerçektir. Yeni keşfedilen ve bol hammaddeye sahip bölgeler ülkeler arasında çekişmenin ana kaynağı olmuştur. Yerleşmiş oldukları topraklarından binlerce kilometre uzakta olan yeni yerleri fethetmek, yönetmek ve diğer ülkelere karşı elde tutmak için çok fazla güç ve para harcanmış, geniş bir coğrafyada geniş bir kuvvetin idamesi gerekmiştir. Hiçbir zaman kurulan hâkimiyetin devamı garanti olmadığından, 19'uncu Yüzyıl tarihe sömürgeciliğin sebep olduğu ağır savaşlarla geçmiştir.

Hâlbuki bu dönemin başka bir özelliği de savaşın ülkeler üzerinde yaptığı tahribatın artması sonucu boyut değiştirmeye başlamasıdır. Nedenleri ne olursa olsun savaş, yani plânlı ve silâhlı çatışma, tarih boyunca insanın amacına ulaşmada kullandığı en etkili aracı ve zor kullanma eğiliminin en sürekli ve en sık görülen belirtisidir.² Ancak özellikle II'nci Dünya Savaşı'ndan sonra sıcak savaş artık çekiciliğini kaybetmeye başlamıştır. Harp silâh ve araçlarındaki gelişmeler, savaşların sonucunu giderek ağırlaştırmış, hem kazanan, hem de kaybeden ülke için kabul edilemez seviyelere getirmiştir. Savaşarak toprak kazanma, kazanılan topraklar üzerindeki halkı bastırma ve asimile etme gittikçe zorlaşırken, savaşın maddî ve manevî külfetleri kazanan ülkeler için bile çok ağır hale gelmiştir. Günümüz dünyasında meydana gelebilecek büyük çaplı bir savaşın sonuçları sadece katılan ülkeler için değil, tüm dünya için kabul edilemez seviyelerde olacaktır. Hatta küçük çaplı bölgesel krizler bile dünyanın uzak köşelerinde yaşayanları olumsuz etkilemeye yetmektedir. Ayrıca savaşlar devletler arası ilişkilerde "nihaî belirleyici" olma

² BALDWIN, Hans W., Yarının Stratejisi, HAK Yayını, İstanbul, 1985, sayfa 65.

TÜRKİYE'DEKİ DIŞA BAĞIMLILIĞIN ÜLKE GÜVENLİĞİNE OLAN STRATEJİK ETKİLERİ

vasıflarını da kaybetmeye başlamışlardır. Artık devletler, savaş alanında kazansalar bile masada kaybedebilmekte, iki ülke arasındaki gerginliğe çeşitli ülkeler müdahil olabilmekte ve kendi çıkarları doğrultusunda sonuçların oluşmasına çalışabilmektedirler.

Sıcak savaşların cazibesini kaybetmesi ülkeler arasındaki mücadeleyi ve rekabeti değiştirmemiş, sadece başka alanlara taşımıştır. Yeni dönemde ülkelerin birbirlerine ihtiyaçları ve birbirleri üzerindeki emelleri azalmamış, aksine daha da artmıştır. Yatay büyüme yerini dikey büyümeye bırakmıştır.

Ülkelerin çıkarları sadece kendi bölgelerini değil tüm dünyayı ilgilendirir hale gelmiş, bu da aslında diğer ülkeler üzerinde baskı kurma ve onları istekleri doğrultusunda hareket ettirme ihtiyacını artırmıştır. Bugün ülkelerin diğer ülkeler üzerindeki amaçları, sadece hammadde ve diğer kaynakları kullanma ihtiyacıyla sınırlı değildir. Ekonomik ilişkiler artmış, dünya küçülmüş, ülkeler arası ilişkilerin boyutları büyümüştür. Büyük güçler artık kendi bölgelerinde değil tüm dünyada etkin olmaya çalışmaktadır. Küçük bir ülkenin bile kendi kabuğuna çekilmesi ve kendini dünyadan soyutlaması mümkün olmamaktadır. Tüm bu gelişmeler, ülkelerin ulusal menfaatleri doğrultusunda arzu ettiklerini gerçekleştirebilmeleri, diğer uluslarla ilişkilerini düzenleyebilmeleri ve onları kendi menfaatleri doğrultusunda hareket ettirebilmeleri için yeni yöntemlerin geliştirilmesini zorunlu hale getirmiştir.

Yeni Nesil Sömürgecilik

Sömürgecilik döneminde güçlü ülkeler sömürgelerindeki hammadde kaynaklarının yanı sıra oradaki insanları da istedikleri gibi kullanabiliyorlar, savaşlarda kendi adlarına savaştırabiliyorlardı. Çanakkale savaşlarında dünyanın öbür tarafında bulunan ve Osmanlı Devleti'yle hiçbir sorunu olmayan Hindistan, Avustralya ve Yeni Zelandalı binlerce insan kendilerini bilmedikleri bir amaç uğruna feda ettiler. Sadece İngiltere değil sömürgesi olan pek çok ülke 18 ve 19'uncu yüzyıllardaki savaşlarda sömürgelerinden getirdikleri insanları kullandı.

20'nci yüzyıla gelindiğinde sömürgelerde yaşayan halkların birbiri ardına ayaklanmasıyla artık bu yerleri uzaktan kontrol etmek mümkün olmaktan çıktı. Siyasî bağımsızlık ülkeler için birinci öncelikli konuma geldi. Birbiri ardına verilen bağımsızlık mücadeleleriyle sömürgecilik tarihe karıştı. Ancak bu durum, güçlü ülkelerin nispeten geri kalmış bölgelerdeki kaynakları kullanabilmesini ya da buralardaki halkı kendi amaçları uğruna savaştırabilmesini engellemedi, hatta iddia edilebilir ki daha kolay ve kârlı hale getirdi.

Sömürgecilik döneminde hammadde kaynaklarını çıkarmak ve ana ülkeye taşımak belli bir maliyet gerektiriyordu. Ayrıca dünyanın değişik ve uzak bölgelerine yayılmış sömürgeleri korumak, oradaki halkı yönetmek, ulaşım yollarını kontrol altında tutmak ve saldırılara karşı korumak sürekli bir mücadeleyi zorunlu kılıyordu. Savaşlar için sömürge ülkelerindeki insanları kullanırken de durum farklı değildi. On binlerce kilometre uzaklıkta bulunan sömürgelerdeki binlerce insanı toplamak, eğitmek, beslemek, teçhiz etmek,

TÜRKİYE'DEKİ DIŞA BAĞIMLILIĞIN ÜLKE GÜVENLİĞİNE OLAN STRATEJİK ETKİLERİ

savaş bölgesine taşımak, savaş boyunca desteklemek, ölülerini gömmek, hastalarını tedavi etmek, sağ kalanlarını tekrar geri taşımak ve belki hayatları boyunca desteklemek önemli bir maliyet ve külfet oluştuyordu.

Oysa günümüz dünyası gelişmiş ülkelere yeni fırsatlar sundu. Sömürgeler bir bir elden çıkmış ve bağımsızlıklarını kazanmış gibi görünmesine rağmen, bu ülkelerin daha değişik yöntemlerle kontrol altına alınmaları sağlandı. Böylece hem bu ülkelerdeki hammadde kaynakları ve insan gücü gelişmiş ülkelerin hizmetinde kalmaya devam etti, hem de bunların kullanmanın getireceği maliyet bertaraf edilmiş oldu, hatta kârlı hâle getirildi. Bugün geri kalmış ülkeler yine gelişmiş ülkelerin menfaatleri uğruna savaşa girmekte, yurttaşlarını güçlü ülkelerin menfaatleri uğruna ölüme gönderebilmektedir. Ama bu sefer silâhlarını kendi paralarıyla almakta, askerlerini kendi paralarıyla eğitmekte, ölülerini kendi elleriyle gömmektedir. Gelişmemiş ülkeler yine hammaddelerini gelişmiş ülkelere akıtmaktadır. Ancak bu ülkelerin halkı tüketici olarak ekonomiye kazandırılmış, gelişmiş ülkelerin malları için çok geniş bir pazar oluşturulmuştur. Böylece gelişmemiş ülkelere ucuza alınan hammadde işlenerek çok yüksek fiyatlara bu ülkelere geri satılmaktadır. Kamuoyunu etkileyebilecek, demokrasiyi kullanarak istenen yönetimlerin iktidara gelmesini sağlayacak, ülke içi dengelerden faydalanılmasına imkân verecek, kısaca iç ve dış politika aracı olarak kullanılabilir pek çok yeni vasıta teknolojinin de yardımıyla geliştirilmiştir. Sonuç olarak uygun yöntemlerin kullanılması sonucu gelişmemiş ülkeler, sömürgecilik döneminden daha tutkulu bir şekilde kendi iç ve dış politikalarını güçlü ülkelerin arzu ve istekleri doğrultusunda belirlemektedir.

Dış Politika Aracı Olarak Dışa Bağlılık

Günümüzde güçlü ve gelişmiş ülkelerin daha az gelişmiş ülkeleri kendi ulusal menfaatleri doğrultusunda hareket etmeye zorlamak için kullandıkları ve güç kullanmaktan çok daha ucuz ve kullanışlı olan pek çok yöntemden bahsedilebilir. Bunlar arasında;

İç karışıklıklar çıkarma,

Bağımlılık oluşturma,

Ortak düşman belirleme,

Kamuoyunu etkileme vasıtalarını (basın, sivil toplum örgütleri, vb.) kullanma,

Karşı ideolojiyi savunan terör örgütleri oluşturarak kendine yaklaştırma gibi spekülâtif ve gizli uygulanan yöntemlerin yanı sıra ekonomik ve askerî alanda işbirliği yapma, bölgesel ittifaklar kurma gibi daha masum yöntemler de sayılabilir. Bu yöntemlerin arasında belki de en çok ve en kolay kullanılanı bağımlılık oluşturmaktır.

Bir ülke için bağımlılık; "ulusal menfaatleri doğrultusunda politika ve faaliyetlerini herhangi bir gücün etkisi altında kalmadan ve desteğini almadan belirleyebilirle ve gerçekleştirebilme gücünün ortadan kalkması" olarak tanımlanabilir. Bu ise ulusal iradenin önünün kapanması, millî menfaatler

TÜRKİYE'DEKİ DIŞA BAĞIMLILIĞIN ÜLKE GÜVENLİĞİNE OLAN STRATEJİK ETKİLERİ

doğrultusunda hareket edebilme kabiliyetinin yabancı ülkeler tarafından engellenebilmesi anlamına gelmektedir. Bağımlı bir ülke, gerek politika belirlerken, gerekse bu politika doğrultusunda tutum ve davranışlar sergilerken dış ülkelerin onayına ve desteğine ihtiyaç duyacaktır. Görüldüğü gibi bağımsızlık ve dışa bağımlılık birbirinin yok edicisi durumundadır. Başka bir deyişle birinin olduğu yerde diğeri olmayacak, birinin artması diğeri azaltacaktır. Dolayısıyla "dışa bağımlı bir ülke, bağımsızlığını kaybetmiş bir ülkedir" ifadesi kendi içinde tutarlılığı olan bir ifade olacaktır.

Dışa bağımlılık, bugün ülkeler arası ilişkilerde yabancı kaynakların kullanılmasından çok daha fazla anlam ifade etmektedir. Dışa bağımlı bir ülke, siyasî anlamda bağımsız olarak kabul edilse bile gerek diğer uluslarla ilişkilerini, gerekse iç işlerini bağımlı olduğu ülkeye göre belirlemek zorundadır. Bu yönüyle dışa bağımlılık, diğer ülkelere hükmetmek ve yeni nesil bir sömürgecilik oluşturmak için modern ve kullanışlı bir yöntemdir. Bir ülkenin güç kullanmadan başka bir ülkeyi kendi millî menfaatleri doğrultusunda hareket etmeye zorlamanın en uygun yöntemlerinden birisini oluşturmaktadır.

Devletler arası ilişkilerin boyutlarının artması, bağımlılık oluşturulabilecek alanların ve bu amaçla kullanılacak vasıtaların da artmasına yol açmıştır. Bugün bağımlılık, askerî, ekonomik, sosyo-kültürel, teknolojik, vb. pek çok alanda; malî ve ekonomik yardımlar, askerî ittifaklar, silâh yardımı ve satışı, kültür ve ideoloji ihracı gibi pek çok vasıta kullanılarak oluşturulabilmekte ve ülkeler arası ilişkilerde etkin olarak kullanılabilir. Hangi alanda ve hangi seviyede olursa olsun dışa bağımlılık istenmeyen ve olumsuz sonuçları olan bir durum olmasına rağmen askerî açıdan dışa bağımlılık, ülke güvenliği açısından ayrı bir öneme sahiptir.

Türkiye'de Askerî Açıdan Dışa Bağımlılık

Devletlerin uluslar arası alanda kendilerini ve çıkarlarını koruyabilmeleri için bir savunma gücünün bulundurulmasını hayati hale getiren birçok neden vardır.³ Şartlar ne kadar değişirse değişsin, ülkelerin birbiri üzerindeki emelleri ve bunun sonucu olarak etkin ve bağımsız bir savunma gücüne olan ihtiyaçları tarih boyunca değişmemiştir. Bu sebeple savunma gücündeki dışa bağımlılık, bir ülkenin dış ve bazen de iç politikaları üzerinde mutlak etkiye sahip olacaktır.

Osmanlı imparatorluğunun çöküş döneminde silâh sistemlerinin dışarıdan temin edilmesi, askerî yöntem ve uygulamaların benzer ya da aynı hale getirilmesi, ordu ve donanma içinde yabancı ülkelere getirilen askerî uzmanların kullanılması şeklinde başlayan askerî alandaki dışa bağımlılık, zaman ilerledikçe mantık sınırlarının dışına çıkmıştır. Dış etkileri içine alan her sistem aynı masum ve haklı düşünceden yola çıkar: "Dışarıdaki gelişmeleri takip etme, onlardan yararlanma". Başlangıçtaki amaç her zaman için faydalı ve gerekli olanı alma, gereksiz ve faydasız olanı dışarıda bırakmadır. Alınan her

³ Muammer ŞİMŞEK, Üçüncü Dünya Ülkelerinde ve Türkiye'de Savunma Sanayii, Ankara, 1989, sayfa 5-8.

TÜRKİYE'DEKİ DIŞA BAĞIMLILIĞIN ÜLKE GÜVENLİĞİNE OLAN STRATEJİK ETKİLERİ

unsurun bünyeye uydurulması, kendimize has hale getirilmesi öngörülür. Ancak ilk bakışta karşı çıkılmayacak bu düşünceyi arzu edildiği şekilde gerçekleştirmek kendi gelişimlerini tamamlayamayan ülke ya da sistemler için hiç bir zaman mümkün olmamıştır. Alınan sistemlerle beraber düşünce yapısı, savaşma anlayışı ve dünya görüşü de ithal edilmiş, küçük adımlarla başlayan yabancı etkisi sonuçta ihtiyaç duyulsun duyulmasın dış unsurların her alanda ve olduğu şekliyle kopyalanması derecesine varmıştır. Daha da kötüsü dışarıdan hazır almak insanları hazırcılığa ve dışarıdan geleni olduğu gibi kabul etmeye alıştırmış, toplumun kendine olan güvenini sarsmış, dışarıdan gelenin her zaman daha iyi olduğu düşüncesi bilinçaltına yerleşmiş ve dalları yıllar sonraya uzanacak ve kolay kolay kökü kazmamayacak toplumsal yetersizlik duygusuna, zihinsel sömürgeleşmeye yol açmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında üzerinde önemle durulan ve hassasiyetle takip edilen bağımsızlık, kendini askerî alanda da göstermiş ve Türk Devleti kendi uçağını üretme noktasına kadar gelmiştir. Ancak takip eden dönemlerde yabancı sistemlerin cazibesi ve uluslar arası ilişkilerdeki yanlış değerlendirmeler millî savunma sanayinin gelişmesini engellemiştir. Ulu Önder ATATÜRK'ün, 1 Kasım 1937 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşmasında, savunma sanayii ile ilgili ifadeleri şöyledir: "Savunma sanayii kuruluşlarımızın, daha çok gelişmesi ve genişletilmesi için alınan önlemlere devam edilmeli ve sanayileşme çabalarımızda ordu gereksinimi ayrıca göz önünde tutulmalıdır." Ulu Önderimizin bu direktifleri, maalesef, uzun yıllar gerçekleştirilememiş ve Türkiye, dışa bağımlı olarak aldığı harp silâh ve araçlarını ihtiyaç duyduğu zaman kullanamayabileceğini Kıbrıs Barış Harekâtı'nda ve iç Güvenlik Harekâtı'nda öğrenmek zorunda kalmıştır. 1964 Kıbrıs bunalımında ABD Başkanı Johnson'un Başbakan İnönü'ye "ABD menşeli silâhları üçüncü bir ülkeye karşı kullanamazsınız" uyarısı ile Türk Hükümeti ve Kamuoyu ilk defa millî savunma sanayiinin ne kadar önemli olduğunu hatırlamış, açılan kampanyalar ve fedakâr Türk Halkı'nın desteği ile savunma sanayiinde önemli atılımlara gidilmiştir. Ancak ikinci Dünya Savaşı sonrasında, NATO ittifakına girilmesi ile başlayan ve kısa sürede artış gösteren askerî yardımlar henüz kuruluş aşamasında bulunan Türk Savunma Sanayii'nin gelişmesini önemli ölçüde durdurmuştur.

Bugün uluslar arası savunma pazarını büyük oranda ABD (%44), İngiltere (%15) ve Fransa (%12) elinde tutmaktadır. Rusya (%8), Almanya (%4), Çin (%2) ve İsrail de sayılırsa savunma teçhizatı pazarının %85-90'ının bu yedi ülke arasında paylaşıldığı söylenebilir. Geriye kalan %10-15'lik dilim Türkiye'nin de aralarına bulunduğu 40 ülke arasında bölüşülmektedir⁴

Özellikle 1980'li yıllarda gerçekleştirilen yasal ve yapısal düzenlemeler sonucunda Türk Savunma Sanayii; bugün TSK'nin ihtiyacı olan silah ve destek sistemlerinden hafif silah, zırhlı araç, tank topu namlusu, uçaksavar topu, gemi, denizaltı ve savaş uçağı ile bu sistemleri destekleyen malzemelerin imal/montaj ve tamirini yapabilecek imkân ve kabiliyete sahip olmuştur. Türkiye'de son

⁴ D. Ali ERCAN, Savunma Sanayii Müsteşarı; Konferans; Millî Güvenlik Akademisi; 11.06.2002.

TÜRKİYE'DEKİ DIŞA BAĞIMLILIĞIN ÜLKE GÜVENLİĞİNE OLAN STRATEJİK ETKİLERİ

yıllarda savunma alanındaki yatırımların yıllık tutarı 300 milyon dolara ve fert başına düşen yatırım da 5 dolar düzeyine erişmiştir.⁵ Ancak tüm gelişmelere rağmen hâlen Türk Silâhlı Kuvvetlerinin tüm savunma ihtiyaçlarının %35'i, ana silâh sistemleri ihtiyaçlarının ise %79'u dış pazarlardan karşılanmaktadır.⁶ Dünya savunma harcamalarının en büyük kısmının silâh ve teçhizat alımı olduğu düşünülürse, dünya savunma pazarının bu tür toplam alımları içindeki dışalıkların oranı yaklaşık olarak yüzde 8 düzeyindedir. Bir başka deyişle, ülkelerin savunma teçhizat alımlarını iç piyasadan karşılama oranı ortalama %92'dir. ABD için bu oran yüzde 98, ıspanya için yüzde 75-80 iken, Türkiye için ise yüzde 20 dolayındadır.⁷ Mevcut durum devam ettiği takdirde; Türkiye'nin gelecek 10 yıl içinde, ana silâh ve sistem tedarik harcamalarına ayırmayı düşündüğü yaklaşık 50 milyar dolarlık bütçesinin büyük bir bölümünün de dış pazarlara gitmesi kaçınılmaz olacaktır.

Askerî Açıdan Dışa Bağlılığın Etkileri

Askerî alanda dışa bağımlılığı oluşturan en önemli etken, gelişmiş silâh sistemlerinin kolay yoldan elde edilmesi yoluna gidilirken bu sistemlerin savaş zamanında kullanılmasında doğabilecek sıkıntıların göz ardı edilmesidir. Sistemlerinin teknolojik açıdan gelişmiş olması, askerî gücün başarısını da artıracaktır. Bu durum silâh ve teçhizatın büyük oranda yurt dışı kaynaklı olmasına yol açmakta, bu da dışa bağımlılık oranını artırmaktadır. Dışa bağımlılığın sadece silâh tedarikinde veya onların desteklenmesinde olduğunu düşünmek eksik olacaktır. Silâh satan ülke sattığı silâhın nasıl ve hangi şartlarda kullanılacağını, diğer sistemlerle nasıl entegre edileceğini, nasıl bir lojistik sistemle desteklenmesi gerektiğini, harekâta nasıl kullanılacağını ve kullanmak için hangi eğitimlerin alınması gerektiğini de doğal olarak belirlemektedir. Silâh ve teçhizatın dışarıdan tedarik edilmesi, bu silâhları kullanmada esas olacak konsepti ve doktrinlerin de dışarıdan tedarik edilmesini gerektirmekte, bu da silsileli olarak kuvvet yapısının ve onu kullanma prensiplerinin, organizasyon ve teşkilatın, askerî usul ve yöntemlerin yabancı ülkelerdeki şekliyle olduğu gibi kabul edilmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla dışa bağımlılığı ya da askerî birimler üzerindeki yabancı etkisini sadece sistemlerin satın alınmasıyla sınırlandırmak neredeyse imkânsızdır. Sistem tedarikinde yüksek oranda dışa bağımlılık, askerî harekâta ve dolayısıyla dünya güvenlik ortamına bakış açısının, harekâtı icra etmedeki usul ve yöntemlerin, daha da ileri gidersek askerî hayat tarzının ve düşünce yapısının da bağımlı olmasına yol açmaktadır. Bunun en büyük zararı ise, özellikle Türkiye gibi köklü bir geçmişe ve başarılı bir askerî tarihe sahip milletler için geçmişten alınan bilgi birikiminin bugüne taşınmaması, kuvvet yapılanmasında kendi güvenlik

⁵ Millî Savunma Bakanlığı internet sitesi www.msb.gov.tr

⁶ Tefik Fikret SAATÇIOĞLU, SADER Yönetim Kurulu Başkanı; "SADER'in Ulusal Savunma Sanayiine Bakış Açısı"; Ulusal Strateji Dergisi, 2003 Temmuz.

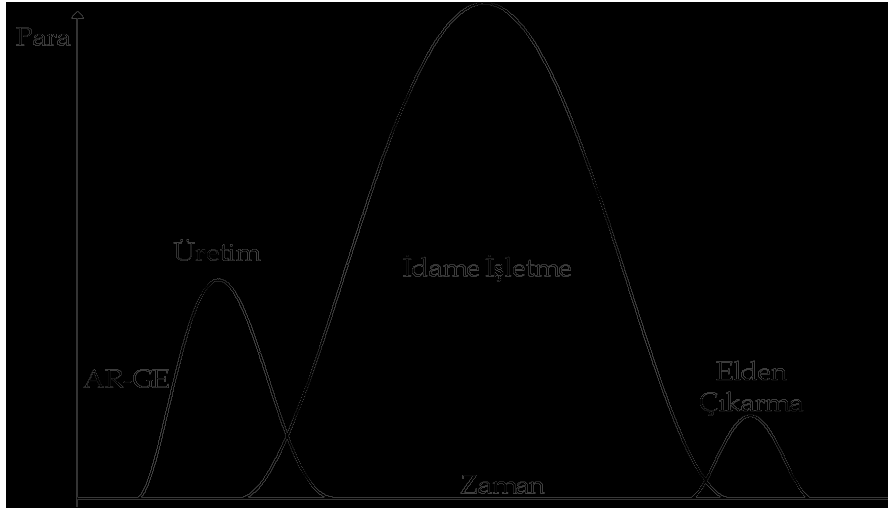
⁷ Ali Külebi, (TUSAM Ulusal Güvenlik Stratejileri Araştırma Merkezi Yönetim Kurulu Başkan Yardımcısı), Cumhuriyet Strateji, 21.02.2005.

TÜRKİYE'DEKİ DIŞA BAĞIMLILIĞIN ÜLKE GÜVENLİĞİNE OLAN STRATEJİK ETKİLERİ

İhtiyaçlarının dikkate alınamaması ve nihayet askerî kuvvetin ülke ihtiyaçları ve menfaatleri doğrultusunda kullanılamamasıdır.

Silâh sistemlerini dışarıdan tedarik etmenin başlıca üç etkisi ise hem ülke açısından kritiktir, hem de bu etkiler ileride oluşacak daha derin bağımlılığın temellerini atmaktadır:

1. İleri teknoloji ürünü sistemlerin dışarıdan tedarikinde ödenen yüksek maliyet, sadece bir başlangıç olmakta, bu sistemlerin kullanımı süresince sürekli ve daha fazla kaynağın dışarıya aktarılması gerekmekte, idame-işletmede tek kaynak sıkıntısı çekilmekte, herhangi bir rekabet ortamı oluşturulamadan tek bir üreticiden onun şartlarına göre destek alınması gerekmektedir. Artık muharebe gücünü artıracak bir ana silâh sistemini tedarik etmek, gerek malî açıdan gerekse harekât etkinliği yönünden bir son değil bir başlangıçtır. Ana silâh sistemine harcanan para, sistem ömrü boyunca harcanan paranın küçük bir bölümü olmaktadır (Şekil 1). Dolayısıyla ilk bütçede sistem için kaynak bulmak yeterli olmamakta, sonradan daha yüksek miktarda ve sürekli olarak dış ülkelere kaynak aktarımı gerekmektedir.

Şekil-1: Zaman İçerisindeki Ömür Devri Maliyetleri

2. Silâh sistemlerin dışarıdan tedarik edilmesi, teknolojik özelliklerinin yabancı ülkeler tarafından bilinmesi anlamına gelmektedir. Teknolojik özelliklerinin bilinmesi bir silâh sisteminin tamamen etkisiz hâle getirilmesi için yeterlidir. Bu duruma en iyi örnek olarak Falkland Savaşı'nda Arjantin tarafından İngiltere'ye karşı kullanılan Fransa yapımı Exocet füzelerinin beklenen performansı göstermemesi verilebilir. Savaşın başlarında İngiliz gemilerine karşı etkili olan füzeler, ilerleyen dönemde Fransa'nın İngiltere'ye silâhların

TÜRKİYE'DEKİ DIŞA BAĞIMLILIĞIN ÜLKE GÜVENLİĞİNE OLAN STRATEJİK ETKİLERİ

parametrelerini vermesiyle etkisiz hâle gelmişlerdir. Dışarıdan tedarik edilen sistemlerin etkin olarak kullanılması için sahip oldukları teknolojinin ve silâhların teknik özelliklerinin hasım ülkeler tarafından bilinmemesi gerekir. Bu ise her zaman için üretici ülkenin inisiyatifinde olacaktır.

3. Silâh sistemlerinin dışarıdan tedarik edilmesi, lojistik destek yönünden ve dolayısıyla da silâhları kullanma özgürlüğü açısından satıcı ülkenin güdümüne girilmesi anlamına gelmektedir. Süreklilik gösteren ve tek kaynak bağımlılığı oluşturan lojistik ihtiyaçlar sonucu silâhları kullanırken satıcı ülkenin kurallarının dışına çıkılamamakta, kısacası sadece o ülkenin destek verdiği harekât icra edilebilmekte, izin vermediği edilememektedir. Gittikçe daha fazla gelişmiş ve karmaşık sistemlerin kullanılması sonucu artık bir sisteme sahip olmak, onu kullanabilmek için yeterli değildir. Silâh sistemleri, bugün insanlardan daha fazla ihtiyaçları olan ve sürekli beslenmeleri gereken unsurlar haline gelmiştir. Dışarıdan tedarik edilen sistemleri besleyen tüm kanalların kontrolünü elde bulundurmamak ise gelişmekte olan bir ülke için pek mümkün değildir. Sadece stok yaparak ya da ihtiyaç durumunda alternatiflere yönelerek bu kanalların canlı tutulması yöntemi giderek geçerliliğini kaybetmektedir. Artık silâh sistemleri, bir ülkenin savaş gücünü göstermede tek ölçüt değildir. Hatta durum o kadar muğlak bir hal almıştır ki, bir ülkenin askerî gücü, ülkelere göre göreceli hâle gelmiştir. Bir ülke, sahip olduğu silâh sistemlerini desteklemeye yönelik tüm unsurları kontrol altında tutamadığı sürece, diğer ülkelere karşı caydırıcılığı, bu unsurların kontrolünü elinde tutan güçlerin izin verdiği ölçüde olacaktır.

Özetle bir silâh sisteminin tedarik edilmesi, onun harekât zamanında etkinlikle kullanılabilmesi anlamına gelmemektedir. Tedarik edilen sistemlerin amaca uygun kullanılabilmesi ve arzu edilen harekât etkinliğinin sağlanabilmesi için sistem karakteristik yapısı ve tasarım özellikleri, lojistik destek altyapısı ve sistemin kullanma konsepti belirleyici unsurlardır (Şekil 2). Sistem hangi kullanma konseptine yönelik üretilmişse, satın alan ülke onu da kabul ediyor demektir. Dolayısıyla dışarıdan sistem tedariki sadece alım safhasında bitmemekte, sistemin kullanılması ve desteklenmesinde de bağımlılığı zorunlu hale getirmekte, satın alan ülkenin harekâta bakış açısını ve dolayısıyla güvenlik ortamı değerlendirmesini ister istemez etkilemekte, millî menfaatler ve ihtiyaçlar yerine bağımlı olunan ülkenin ihtiyaçları doğrultusunda kuvvetini yapılandırmasına ve kullanmasına imkân vermektedir.

Şekil-2: Silâh Sistemlerin Harekât Etkinliğine Etki Eden Unsurlar

Belirtilen sebeplerle dış tedarik, ülke açısından kritik olan pek çok alanda dışa bağımlılığın da temelini oluşturmaktadır. Oluşacak dışa bağımlılık çeşitleri sadece bu kadarla sınırlı değildir ve sistemsel bazda da kalmayabilir.

Askerî Açıdan Dışa Bağımlılığın Çeşitleri

Sanıldığıının aksine askerî alandaki tek dışa bağımlılık konusu silâhların dışarıdan temin edilmesi değildir. Aşağıda belirtilen ve birbiriyle bağlantılı pek çok bağımlılık çeşidinden bahsedilebilir:

- Sistem Bazında Dışa Bağımlılık
- Sistem Tedariğinde Dışa Bağımlılık
- Sistemlerin Kullanılmasında Dışa Bağımlılık
- Politik Açıdan Dışa Bağımlılık
- Teknolojik Açıdan Dışa Bağımlılık
- idame işletmede Dışa Bağımlılık
- Yedek parça
- Hizmet ve Neşriyat
- Onarım
- Malzeme ve Teçhizat
- Fonksiyonlarda Dışa Bağımlılık
- Eğitimde Dışa Bağımlılık
- Usul ve Yöntemlerde Dışa Bağımlılık
- Altyapı ve Tesislerde Dışa Bağımlılık
- Zihinsel Dışa Bağımlılık

Bu bağımlılık çeşitlerinin her biri ayrı ayrı ele alınması gereken ve hepsi birbirinden önemli bağımlılıklardır. Genel olarak hangi bağımlılık çeşidinin daha önemli olduğuna karar verirken aceleci davranmamak gerekir; zira hangisinin ülke menfaatlerinin gerçekleştirilmesi açısından daha kısıtlayıcı olduğu ya da diğer bağımlılık çeşitlerini tetiklediği tartışılmalıdır. Örneğin burada bahsedilen "zihinsel bağımlılık" belki de üzerinde en fazla durulması gerekmesine rağmen pek araştırılmamış, incelenmemiş ya da dile getirilmemiş bir konudur. Yenilikleri sürekli dışarıdan bekleme, dış ülkelere empoze edilen teknik, yaklaşım, tarz, dil, giyim kuşam gibi alakasız her türlü unsuru almaya karşı aşırı istek gösterirken kendi bünyesindeki gelişim ve değişim yollarının önünün kapalı olması ve gelişmenin, dışarının kopyalanmasıyla özdeşleştirilmesi şeklinde özetleyebileceğimiz bu bağımlılık çeşidi, gerçek bağımsızlığın sağlanmasındaki zihinsel bariyerleri gösterdiğinden oluşabilecek bağımlılıkların en sinsi ve en tehlikelidir. Zira davranışta değişikliğin oluşması için önce doğru düşünce yapısının oluşması gerekir. Ancak bu konu hem sosyal ve psikolojik yönlerinin ağırlıklı olması, hem de bu makalenin kapsamının dışına taşması sebebiyle burada incelenmeyecek, daha somut verilerle ortaya koyulabilen ve belki de bağımsızlık arayışlarında ilk hareket noktası sayılabilecek sistem bazında dışa bağımlılık ağırlıklı olarak ele alınacaktır.

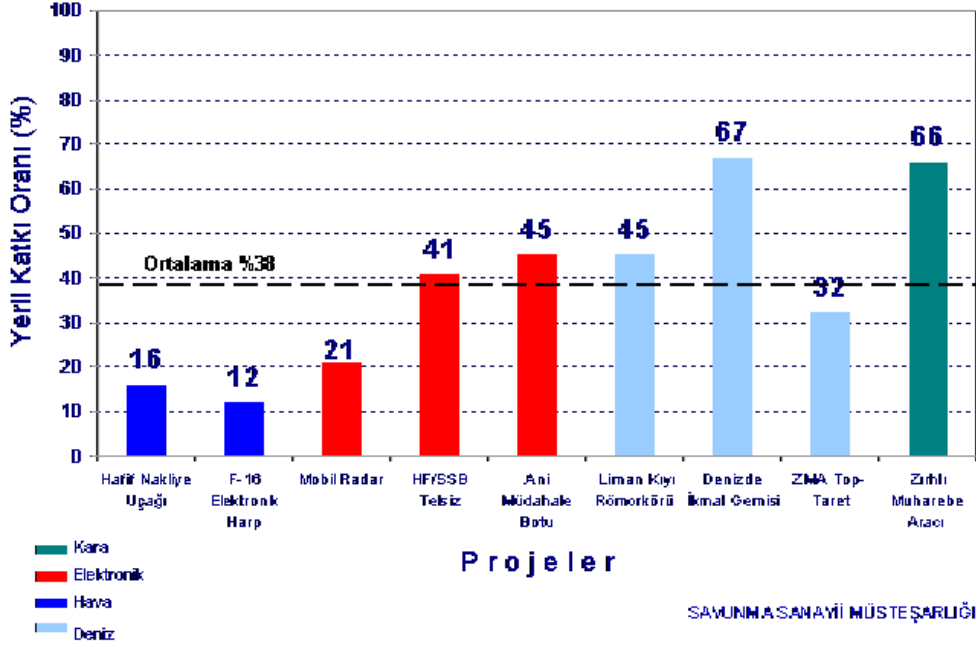
Silâh Tedariğinde Dışa Bağımlılık

Türkiye çapında % 79 civarında olan silâh ve teçhizat alımlarındaki dışa bağımlılık, ana silâh sistemleri düşünüldüğünde daha da artmaktadır. Türk Savunma Sanayii bünyesinde hizmet veren kuruluşların pek çoğu ya yabancı şirketler aracı olmakta, ya da onların bir alt kuruluşu olarak faaliyet göstermektedir. Bu da araya muhtelif basamaklar girebilmesine rağmen ana tedarik kaynağının yabancı şirketler olduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

Ana silâh sistemlerinin tedarik anlaşmalarında çeşitli düzenlemeler yapılarak yerli savunma sanayiine pay alınmaya çalışılsa da bu oran çok düşük kalmakta, proje kapsamında gerçek anlamda teknoloji transferi yapılamamakta ve proje bittiğinde yerli girişimler devam ettirilemediğinden savunma sanayinde kalıcı gelişme sağlanamamaktadır. Büyük çaplı savunma projelerinde millî şirketler genelde yabancı şirketin alt birimi olarak faaliyet gösterdiğinden bu projelerin ülke bütçesine malî katkısı da yetersiz olmaktadır. Örneğin Hava Kuvvetlerine tedarik edilen F-16'ların üretimde pay alan Türk Uzay ve Havacılık Şirketi -Turkish Aerospace Industry (TAI)'nin büyük ortağı üretim boyunca yabancı üretici firma olduğundan, TAI'de tamamlanan F-16 uçakları önce ana üretici firmaya devredilmiş sonra tekrar üzerine belli bir kâr koyularak Hava Kuvvetlerine satılmıştır. Bu durum, yabancı firmalardan tedarik edilen silâh sistemlerinin bir kısmı aslında yurt içinde üretilmiş gibi gözükse de aslında alman payın oldukça düşük olmasına sebep olmaktadır. Ayrıca kritik sistemler genellikle ortak üretim anlaşmalarının dışında tutulmakta ya da teknoloji transferi engellenerek üretim kabiliyetine kalıcı olarak sahip olunmasına imkân verilmemektedir. Dolayısıyla yabancı ülkelere tedarik edilen silâh sistemlerinde yerli firmalara verilen pay, ihaleyi alabilmek için ülkenin ağzına çalınan bir parmak bal gibidir. Kalıcılığı yoktur ve katkısı genellikle

TÜRKİYE'DEKİ DIŞA BAĞIMLILIĞIN ÜLKE GÜVENLİĞİNE OLAN STRATEJİK ETKİLERİ

görüldüğünden daha az olmaktadır. Son yıllarda gerçekleştirilen savunma projelerine katkı oranları Tablo 1'de sunulmuştur.⁸

Tablo-1: Tamamlanan Projelerdeki Ulusal Katkı Oranları

Dışa Bağımlılık Döngüsü

Bir ülkede dışa bağımlılık bir kere oluştuktan sonra kuvvetli bir şekilde yerleşir, alışkanlık yapma, kolayla alıştırma ve giderek şiddetlenme eğilimi gösterir. Heri teknoloji ürünü sistemler, karmaşık yapıları gereği karmaşık bir teknik ve lojistik destek sistemini gerektirmekte ve çoğu zaman bu destek sisteminin yapısı tasarlanma aşamasında çizilmektedir. Bu sistemlerin dışarıdan tedarik edilmesi, onların idame işletmesinde de dışa bağımlılığı doğurmaktadır. Tüm kaynakların dışarı akması sonucu millî firmalar gelişmemekte, ortaya yabancı ülkelerle rekabet edecek sistemler koyamamaktadır. Bu sebeple yeni sistem tedariki söz konusu olduğunda tekrar yurt dışına yönelmekte ve aradaki fark giderek kapanamayacak seviyelere gelmektedir.

Daha önce de belirtildiği gibi silâh sistemlerinin dışarıdan tedarik edilmesi, daha sonra oluşacak pek çok açıdan dışa bağımlılığın temellerini oluşturmaktadır. Tedarik edilen sistemlerin faaliyetlerinin sağlanması için sürekli kaynak ayrılması gereklidir ve bu kaynağın tek bir ülkeye akması, lojistik destek hususunda o ülkenin kurallarına/yaptırımlarına uyulması zorunludur. Sistemleri satın alırken alıcı ülkenin elinde alternatifler olabilir ama bir kere aldıktan sonra

⁸ Savunma Sanayi Müsteşarlığı internet sitesi www.sss.gov.tr

onları desteklemek için satıcı ülke dışında alternatif yoktur. Tek bir kaynağa bağımlılık söz konusudur ve onun kurallarıyla oynamaktan başka şans bulunmamaktadır. Sadece desteklemek değil, modernize etmek, revizyona gitmek, değişen teknolojileri sisteme ithal edebilmek bile izne ve ücrete tâbidir. Satıcı ülke hukukî olarak sattığı silâhların kullanımı üzerinde söz sahibidir ve bu hakkını, satın alan ülkenin aleyhine uluslar arası arenada kullanabilir. Ayrıca lojistik destek kanallarını elinde tutması zaten askerî gücün kullanımına istediği anda müdahale edebilme imkânını ona vermektedir. Sattığı sistemin her türlü teknik bilgisine sahip olması ise, silâhların istemediği ülkelere karşı kullanılmasına gizli ya da açık şekilde engellemesini kolaylaştırmaktadır.

Bu yüzden tedarik aşamasındaki dışa bağımlılık, takip eden dönemde oluşabilecek daha yüksek, daha tehlikeli ve daha maliyetli bağımlılığın sadece başlangıcını oluşturmaktadır. Özellikle silah sistemlerinin kullanılmasında oluşacak dışa bağımlılık, ülke için hayatî olan askerî gücü dış müdahaleye açık ve dış desteğe muhtaç bir hale getirecektir.

Silâh Sistemlerinin Kullanımındaki Dışa Bağımlılık

Dışa bağımlılığın ülke güvenliği açısından değerlendirilmesinde silâh sistemlerinin dışarıdan temin edilmesinden çok, savaş durumunda idame ettirilmesindeki ve kullanımındaki bağımlılığı esas almak daha doğru olacaktır. Zira silâh sistemlerinin dışarıdan temin edilmesi, dışarıya aktarılan millî kaynaklar açısından önemli olmasına rağmen, onları idame ettirmenin dışa bağımlı olması, askerî gücün ihtiyaç duyulduğunda ülke menfaatleri doğrultusunda kullanılamaması ya da izin verildiği ölçüde kullanılabilmesi anlamına gelecektir. Sistemlerin kullanılmasında herhangi bir kısıtlama olmaması, temin kaynakları ne olursa olsun askerî anlamda bağımlılığın olmaması olarak yorumlanabilir. Benzer şekilde temin kaynağı millî bile olsa bir sistemin idamesi için dış kaynak gerekmesi ise dışa bağımlılığı gösterecektir. Bu sebeple mevcut askerî kabiliyeti kullanmadaki dışa bağımlılık, asıl dikkat edilmesi gereken ve millî bağımsızlığı zedeleyen unsur olarak değerlendirilebilir ve değerlendirilmelidir.

Dışarıdan silâh tedarik eden ülkelerin bu silâhları millî menfaatleri doğrultusunda bağımsız bir şekilde kullanmasını engelleyen ve satıcı ülkeleri silâh sattıkları ülkelerin iç ve dış politikalarında söz sahibi yapan üç temel faktör vardır:

1. Politik/Hukuksal Faktörler

Uluslar arası kanunlar ve teamül, silâh satan ülkeye silâhların kullanımı üzerinde bazı yazılı olan ya da olmayan haklar vermektedir. Örneğin tedarik anlaşmalarına koyulan bazı maddeler tedarik edilen silâhların üçüncü ülkelere satışını ya da üçüncü ülkelere karşı kullanımını engellemektedir. Silâh satan ülkeler kendi silâhlarının diğer ülkelerdeki kullanılma durumunu rahatlıkla dış politika malzemesi ve söz konusu ülkeye baskı unsuru olarak kullanabilmektedir. Bu duruma örnek olarak ABD'nin 1964 yılında uyguladığı ve bir süre devam ettirdiği ambargo dönemi ile Almanya'nın sattığı silâhların İç Güvenlik Harekâtında kullanılması sebebiyle izlediği tutum gösterilebilir. Hiç bir ülke sattığı silâhların sınırsız kullanım hakkını devretmez. Bu sebeple yazılı bir

kural olsun ya da olmasın silâh satmak, ülkelerin eline çok büyük bir koz vermektedir. Her satıcı ülke herhangi bir uluslar arası anlaşmazlık durumunda silâh satın alan ülkenin menfaatlerin aksine bir tavır sergileyebilir, silâhlarının alıcı ülkenin arzu ettiği şekilde kullanmaması yönünde baskı yapabilir ve kullanılması durumunu kendi menfaatleri doğrultusunda izleyeceği davranışlara mazeret olarak kullanabilir.

2. Teknolojik Faktörler

Silâh sistemlerinin dışarıdan tedarik edilmesi durumunda etkin kullanımlarının yanı sıra silâhların etkinlikleri de şüpheli olacaktır. Silâh sistemlerinin teknik özelliklerinin ve parametrelerinin bilinmesi, onlara karşı önlem alınması için yeterlidir. Ayrıca ileri teknoloji ürünü sistemler yazılım desteği, kalibrasyon, güncelleştirme gibi hususlarda sürekli teknik destek gerektirmektedir. Yüksek teknolojinin getirdiği başka bir husus ise sistemlerin tamamına nüfuz edilememesidir. Bu sistemlerin savaş durumunda uzaklardan verilecek bir komutla işlemez hâle getirilmeyeceğinin garantisi yoktur.

3. Lojistik Faktörler

Günümüz silâhlı kuvvetlerinde en son teknolojiyle üretilen sistemler kullanılmaktadır. Pek çok alt sistemi de içeren gelişmiş silâh sistemlerinin karmaşık yapısı, sürekli lojistik desteği zorunlu hâle getirmektedir. Dışarıdan tedarik edilen sistemleri tamamen millî imkânlarla uzun süre idame ettirecek destek altyapısına sahip olmak hemen hemen imkânsızdır. Dolayısıyla yabancı ülkelerden silâh sistemleri tedarik eden ülkeler, sistemlerin gelişmişliği ve karmaşıklığına doğru orantılı olarak satıcı konumundaki ülkeye bağımlı hale gelmektedir. Satıcı ülke politik tavır takınmasına ya da açık şekilde baskı yapmasına gerek kalmadan lojistik desteği keserek ya da yavaşlatarak silâhların kullanımını kısıtlayabilir. Hatta satıcı konumundaki ülkenin tarafsız kalması bile lojistik desteğini kesmesi anlamına geleceğinden, bu ülke eğer tek ya da hâkim tedarikçi durumundaysa onun tam destek sağlamadığı herhangi bir harekâtı uzun süre icra edebilmek mümkün olmayacaktır. Desteğin herhangi bir kriz durumunda kesilmesi ise daha harekât başlamadan sistemlerin faaliyet oranlarının hızla düşmesi anlamına gelecektir. Bu durumda hasım ülkenin doğru bir durum değerlendirmesiyle kriz durumunu uzatması, sahip olunan kuvvetin kullanımında büyük sıkıntılara yol açacaktır.

İdame işletme açısından yüksek bağımlılık, illâ ki üçüncü bir ülkeyle anlaşmazlık olmasına ya da açık bir ambargo uygulanmasına gerek kalmadan bu durumun çok değişik şekillerde politik amaçlarla kullanılmasına da yol açabilir. Satıcı ülkenin çeşitli sebeplerle yedek parça naklini yavaşlatması bile sistemlerin faaliyetini olumsuz yönde etkilemeye yetecektir.

Dışa Bağımlılıkta Tek Kaynak Durumu

Dışa bağımlı olmaktan daha tehlikelisi, tek ülkeye bağımlı olmaktır. Bu durumda tek bir unsur, ülke kaderi üzerinde söz sahibi olacaktır. Bağımlı olunan ülke, bağımlı ülke üzerinde direkt etki etme imkânına kavuşacak, kendi ulusal

TÜRKİYE'DEKİ DIŞA BAĞIMLILIĞIN ÜLKE GÜVENLİĞİNE OLAN STRATEJİK ETKİLERİ

menfaatleri doğrultusunda hareket etmesi için onu zorlayabilecek mekanizmalara sahip olacaktır. Bu sebeple dışa bağımlılığın kaçınılmaz olduğu durumlarda, en azından bağımlılık oluşan ülke ya da unsurların dağıtılarak kaynak çeşitliliği oluşturulması, entegrasyon ve standardizasyon açısından güçlükler oluşturabilse de özellikle ülke savunması söz konusu olduğunda daha uygun bir yaklaşım olacaktır. Böylece tek bir unsurun tüm kontrolü elinde tutması engellenmiş olur. Tek kaynağa mutlak bağımlılığın oluşturulabilmesi için iki ülkenin stratejik hedeflerinin, güvenlik algılamalarının ve millî politikalarının benzer hatta birebir aynı olması ya da birinin, diğerini mutlak hâkimiyetini kabul etmesi gerekir. Aynı bölgede farklı hedefleri olan, değişik emeller güden, farklı güvenlik algılamalarına sahip ülkelere karşı oluşturulan bağımlılık her seviyede tehlikelidir, ilave olarak tek kaynak durumu varsa bu durum o ülke için acil önlem alınmasını gerektirir.

Türk Silâhı Kuvvetleri için ABD, ana savunma sistemlerindeki dışa bağımlılıkta tek kaynak durumundadır. Bağımlılık seviyesi serbest hareket icra edebilme kabiliyetini önemli ölçüde etkileyebilecek düzeydedir. Oysa Türkiye'nin de içinde olduğu bölgede ABD ile Türkiye'nin güvenlik algılamaları, stratejik değerlendirmeleri, ileriye yönelik hedefleri büyük oranda farklılık arz etmektedir. Bu farklılık o düzeydedir ki bir ülkenin tehdit kabul ettiğini diğer ülke hedef olarak ortaya koymakta (Türkiye topraklarında da emelleri olan bağımsız bir Kürt Devletinin kurulması gibi), birinin öncelikli tehdit olarak kabul ettiği bir ülkeye karşı diğeri silâhlarını kullanmasını yasaklamaktadır (Kıbrıs Barış Harekâtı'nda yaşandığı gibi).

Türkiye için yapılacak tehdit değerlendirmesi tartışılabilir; ancak önemli olan konu, dünyadaki çekişmelerin merkezinde olan Türkiye ile stratejik bir güç olan ABD'nin güvenlik algılamalarının ve bölgesel hedeflerinin her zaman için farklı olacağı gerçeğidir. Gelecek dönemde de Türkiye'nin içinde bulunduğu coğrafyanın büyük güçler arasında önemli çekişmelere sahne olmaya devam edeceği açıktır. Türkiye'nin ABD ile yakın işbirliğini geliştirmesi ve ortak politika belirlemesi kendisi için önemli ve de gereklidir. Ancak bu gereklilik kendi bağımsız savunma gücünü oluşturmasını engellememelidir. Türkiye hiçbir zaman bir Batı Avrupa ülkesi gibi ülke savunmasını ABD'ye entegre etmemelidir. Bu sebeple dışa bağımlılığın azaltılması Türkiye için hayati bir konudur.

Dışa Bağımlılığın Azaltılması için Yaklaşımlar

Başlangıç Noktasının Belirlenmesi Yıllardır ortaya koyulan dışa bağımlılığın azaltılması hedefinin gerçekleştirilememesinin en önemli sebebi, herhangi bir risk almadan bu hedefin gerçekleştirilmesi amacıdır. Teknolojiyi dışarıdan hazır almak her zaman için daha kolay ve emin bir yol olarak görülmektedir. Gelişmiş silâh sistemlerinin üretimi gibi büyük çaplı projeler, çok büyük riskleri ve belirsizlikleri beraberinde taşımaktadır. Projenin ne zaman biteceği, ne kadar maliyet oluşturacağı, sonuçta üretilen sistemin ihtiyacı tam anlamıyla karşılayıp karşılayamayacağı hep belirsizdir. Oysa dışarıdan hazır alıma gidildiğinde ne kadar para ödeneceği ve sonuçta ne alınacağı (çok uzun tedarik süreleri bu konuda da bazı aksaklıklara yol açmasına rağmen) bellidir.

TÜRKİYE'DEKİ DIŞA BAĞIMLILIĞIN ÜLKE GÜVENLİĞİNE OLAN STRATEJİK ETKİLERİ

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında sahip olduğu silâh üretim teknolojisi ve silâh fabrikalarının, yurt dışından hazır silâh temin edildiği zaman kapatılmasının sebebi de budur. Maliyeti daha yüksek olarak sonuçta başarısının ne olacağı belli olmayan sistemlerle uğraşmak yerine hazır üretilmiş ve gayet iyi çalışan sistemlerin yurt dışından satın alınması mâkul görülmüştür. Silâhlı Kuvvetler kendini ülke ekonomisini geliştirmekle yükümlü bir kurum olarak değil, onun güvenliğini sağlamakla yükümlü bir kurum olarak görmektedir. Bu görüşünde haklıdır da, ancak gözden kaçan nokta, dışa bağımlı bir kuvvetin ülke savunmasını da etkinlikle gerçekleştiremeyeceğidir.

Dışa bağımlılığın azaltılması hedeflerinin gerçekleştirilememesinin başka bir önemli sebebi de ortaya somut ve zorlayıcı hedefler koyulmamasıdır. İyi niyetle oluşturulmaya çalışılan stratejiler hep temenni şeklinde ifade edilmiş, gerçekleştirilememesi durumunda herhangi bir etkisi olmamış, yeni temenniler dile getirilmiştir. Dışa bağımlılık gerçekten ortadan kaldırılmak ya da en azından makul seviyelere çekilmek isteniyorsa ortaya somut ve zamanlandırılmış hedefler koyulmalı ve bazı risklerin olacağı kabul edilmelidir.

Türk Silâhlı Kuvvetleri için nihaî amaç, gelişmiş silâh sistemlerinde dışa bağımlılığı ortadan kaldırmak olmalıdır. Alt sistemlerden başlayarak bağımlılığın azaltılmasının sağlanması oldukça güçtür. Gelişmiş sistemler pek çok alt sistemi bünyesinde barındırmaktadır. Bütün bu sistemler birbirinin tamamlayıcısı durumundadır ve bir alt sistemi diğerinden bağımsız ele almak imkânı neredeyse yoktur. Bu ise ana silâh sisteminde bağımlılık olması durumunda tüm alt sistemlerde de bağımlılığı getirmektedir. Ana silâh sisteminde bağımlı olunması durumunda herhangi bir kritik alt sistemde bağımlılığın azaltılması hem çoğu zaman mümkün olmamakta, hem de kendi başına silâhların etkin kullanımı açısından çok anlam taşımamaktadır.

Dışa bağımlılığın azaltılması için başlatılacak çabaların başarıya ulaşabilmesi için iki önemli hususun kabul edilmesi şarttır. Birincisi, bu yönde girişilecek her türlü çabanın beraberinde büyük riskler taşıdığı gerçeğidir. Bilgi birikimi ve tecrübe eksikliği, teknolojik ve finansal yetersizlikler her adımda kendini gösterecektir. Kısa vadede çözüm üretmek, hazır üretilmiş ve etkinliği kanıtlanmış en gelişmiş sistemleri dışarıdan tedarik etmek, barış zamanı şartlarına odaklanarak ilk bakışta en modern sistemlere sahip bir askerî güç olduğu izlenimini vermek her zaman için cazibesini koruyacaktır. Daha fazla para harcayarak daha uzun vadeli ve sonu belirsiz projelere girişmek, güçlü bir irade gerektirecektir. Bu irade ancak dış müdahale olmadan kullanılabilir bir askerî gücün önemine inanmakla, kendi kontrolümüzde olmayan, başkasından izin almadan kullanamayacağımız bir gücün gerçek gücü göstermeyeceğini kabulle ve geleceğin uluslar arası ortamının kayganlığında millî gücün olmazsa olmaz bir ihtiyaç olduğuna olan inançla sağlanabilecektir.

İkinci önemli husus ise Türk Silâhlı Kuvvetlerinin dışa bağımlılığın azaltılmasında kilit rolü oynayacağı gerçeğidir. Önce millî teknolojinin gelişmesini beklemek yeterli olmayacaktır. Hem ihtiyaç sahibi, hem de kaynakları elinde tutan makam olarak TSK bu konuda liderliği ele almalı, kuvvet yapısı hedeflerini oluştururken nicelikten çok niteliğe önem vermeli, kaç tane silâha değil hangi şartlarda çalışacak hangi özellikte silâh sistemlerine sahip olacağını ortaya koymalıdır. TSK ülke bütçesinin önemli bir bölümünü

kullanılmaktadır. Zorunlu harcamalar düşülürse ülkenin büyük çaplı projeleri geliştirmek amacıyla kullanılacak kaynaklar sadece TSK'nın elinde mevcuttur.

İşbirliği Yapılacak Ülkelerin Seçimi

ileri teknoloji gerektiren büyük ölçekli bir projenin tamamen millî imkânlarla kısa sürede ve uygun maliyetle gerçekleştirilmesi pek mümkün görülmemektedir. Hangi silâh sistemi seçilirse seçilsin kullanılacak her türlü teknoloji Türkiye'de mevcut değildir. Hepsinin yurt içinde kazanılması teknolojik olarak mümkün değildir, mümkün olanların ise maliyetleri çok yüksek olacaktır. Üstelik Türk Silâhlı Kuvvetlerinin ihtiyaçları sınırlıdır ve üretilen sistemleri daha sonra pazarlama imkânı da araştırılmalıdır. Ancak tamamen millî imkânların kullanılması da gerekli değildir. Önemli olan millî menfaatlerin çelişmediği, yeterli teknolojiye sahip ve teknoloji transferine olumlu bakan doğru ortak ya da ortakları bulabilmektir.

Askerî alanda işbirliği yapabilmek ve ortak projelere girişmek için belli bir potansiyele sahip ülkeler detaylı bir şekilde incelenmeli, karşılıklı görüşmeler yapılmalı ve sonuçta en ideal ülkeler seçilerek işbirliğine gidilmelidir. Ortak savunma yatırımları yapabilecek ülkeler belirlenirken bazı kriterler dikkate alınmalıdır:

Ulusal menfaatler birbiriyle çelişmemen, mümkünse kendi bölgesinin dışında olan ve emelleri ülkemizin içinde bulunduğu bölgeye ulaşmayan ülkelere öncelik verilmelidir.

İşbirliği yapılacak ülke gelişmiş silâh sistemlerini üretecek altyapı ve teknolojiye sahip olmalıdır.

Sahip olduğu teknolojiyi paylaşmaya ve transfer etmeye sıcak bakmalıdır.

Değerlendirme ve Sonuç

Türk Silâhlı Kuvvetleri için dışa bağımlılığın azaltılması ve ülke menfaatleri gerektirdiğinde sahip olduğu silâh sistemlerini hiçbir dış gücün desteğini almak zorunda kalmadan kullanabilmesi hayati bir zorunluluktur. Bu gerçek her seviyede sürekli belirtilmesine ve yıllardır politik ve stratejik seviye dokümanlarda öncelikli amaç olarak ortaya koyulmasına rağmen uygulamada ne yazık ki önemli bir ilerleme kaydedilememektedir.

Dışa bağımlılık, bir ülkenin millî menfaatleri doğrultusunda hareket etmesini etkilediği oranda kritiktir. Değişen dünya şartları ülkeler arası ilişkileri ve bir seviyeye kadar bağımlılığı normal hatta zorunlu hale getirmiştir. Önemli olan tek kaynağa bağımlılığın ortadan kaldırılması, bağımlı olan ülkelerin amaç ve hedefleriyle millî menfaatlerin çatışmaması, öngörülen harekât şartlarında bağımlı olunan unsur ya da unsurların muhtemel hareket tarzlarının ülkemizin hür iradesiyle hareket edebilme kabiliyetini kısıtlamamasıdır. Bugünkü şartlar ne olursa olsun yarın uluslar arası ortam ve tehdit değerlendirmesi değişebileceğinden muhakkak sağlanması gereken, tek kaynağa bağımlılığın ortadan kaldırılmasıdır.

TÜRKİYE'DEKİ DIŞA BAĞIMLILIĞIN ÜLKE GÜVENLİĞİNE OLAN STRATEJİK ETKİLERİ

Silâhli Kuvvetler açısından sistemlerin tedarikindeki dışa bağımlılıktan çok, onları kullanmadaki dışa bağımlılık önemlidir. Tedarikin dışarıdan yapılması, ülke kaynaklarının dışarı akması açısından olumsuz bir durumdur. Ancak dış tedarik aynı zamanda sistemlerin kullanılmasını da dış desteğe bağımlı hâle getiriyorsa askerî yönden asıl kritik durum ortaya çıkmaktadır. Bu durumda hem dışarıya aktarılacak millî kaynaklar çok daha yüksek olacak, hem de buna rağmen akış kesildiği anda bu sistemler kullanılamayacaktır.

ABD dışa bağımlılıkta Türk Silâhli Kuvvetleri için tek kaynak durumundadır. Bağımlılık seviyesi dış destek olmadan harekât icra edebilme kabiliyetini önemli ölçüde kısıtlayacak seviyededir.

Türkiye'nin bölgesindeki güvenlik algılamaları ile ABD'nin bu bölgedeki hedefleri ve uygulamaları çelişmektedir. Gelecek dönemde de Türkiye'nin içinde bulunduğu coğrafyanın büyük güçler arasında önemli çekişmelere sahne olmaya devam edeceği açıktır. Bu sebeple Türkiye'nin bağımsız harekât icra edebilme kabiliyetini azaltması çok tehlikeli bir durumdur.

Bu durumda bir an önce millî imkânlarla idame ettirilebilen, dışarıya bağımlılığı en aza indirgenmiş bir kuvvetin oluşturulması için somut faaliyetlere başlanması zarurîdir. Yurt dışından gelişmiş sistemlerin tedarik edilmesi askerî gücün gerçek kabiliyetini göstermemektedir. Birinci Körfez harbinden önce Irak'ın dünyadaki beşinci büyük orduya sahip olması manidardır. Gelişmiş teknoloji, sistemlerin sürekli beslenmelerini, güncelleştirilmelerini ve desteklenmelerini zorunu hale getirmiştir. Artık silâh almak, onu etkin olarak kullanabilmekle eş anlamlı değildir.

Dışa bağımlılığın ortadan kaldırılması ve millî sanayinin geliştirilmesi için kanun yapma, niyet oluşturma ve doküman yazma gibi hususlarda yapılabilecek hemen hemen her şey yapılmıştır. Kanun çıkarılması, ortak şirketlerin kurulması, sempozyumlar düzenlenmesi yeterli olmamaktadır. Kurulan şirketler yabancı şirketlerin temsilcileri konumundan ileri gidememektedir. Bu sebeple somut adımların belirlenmesi, zamanlandırılmış hedeflerin ortaya koyulması, bazı risklerin alınması gerektiğinin kabul edilmesi ve dışa bağımlılığın ne pahasına olursa olsun azaltılması gerektiğine inanarak yeni bir bağımsızlık savaşının verilmesi gerekmektedir. Barış zamanı alınmayan riskler savaş zamanı çok daha acı sonuçların ortaya çıkmasına, daha ağır risklerin alınmasına rağmen daha az başarının elde edilmesine sebep olacaktır.

Dışa bağımlılığın azaltılması ana silâh sistemlerinde olmalıdır. Ana sistem dışarıdan tedarik edildikten sonra alt sistemlerde bağımlılık zorunlu olmakta, alt sistemler açısından dışa bağımlılığın ortadan kaldırılması çoğu zaman mümkün olmamakta, olduğu zaman ise bağımsız hareket edebilme açısından çok anlam ifade etmemektedir.

Büyük ölçekli projelere tamamen millî imkânlarla girilmesi gerekli değildir. Önemli olan millî menfaatlerin çelişmediği, yeterli teknolojiye sahip ve teknoloji transferine olumlu bakan doğru ortak ya da ortakları bulabilmek, ortaya somut hedefler koyabilmek, bazı risklerin olacağını kabul ederek başarılı olacağına inanmaktır.

Sonuç olarak dışa bağımlılık, ülke bağımsızlığını tehdit eden bir unsurdur. Dışa bağımlı bir ülke millî menfaatleri doğrultusunda hareket etme

TÜRKİYE'DEKİ DIŞA BAĞIMLILIĞIN ÜLKE GÜVENLİĞİNE OLAN STRATEJİK ETKİLERİ

kabiliyetini yok etmiş ya da azaltmış demektir. Dışa bağımlılık bir kere oluştuktan sonra büyüyerek artma eğilimi gösterir ve içinden çıkılması gittikçe daha zor bir hal alır. Ancak her şeye rağmen dışa bağımlılık çemberinin kırılması, imkânsız bir hedef değildir; sadece iyi bir plânlama, aşamalı bir yaklaşım, inanç, azim ve ilerideki daha büyük risklerden kurtulabilmek için yakın zamandaki daha küçük risklerin alınmasının şart olduğunu anlayabilmek gereklidir.

KAYNAKÇA:

1. Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, Ankara, 2005.
2. BALDWIN, Hans W., Yarının Stratejisi, HAK Yayını, İstanbul, 1985.
3. ŞİMŞEK, Muammer, Üçüncü Dünya Ülkelerinde ve Türkiye'de Savuma Sanayii, Ankara, 1989.
4. ERCAN, D. Ali, Savunma Sanayii Müsteşarı; Konferans, Millî Güvenlik Akademisi, 11.06.2002.
5. Millî Savunma Bakanlığı internet sitesi www.msb.gov.tr
6. SAATÇIOĞLU, Tefik Fikret, SADER Yönetim Kurulu Başkanı, "SADER'in Ulusal Savunma Sanayiine Bakış Açısı", Ulusal Strateji Dergisi, Temmuz 2003.
7. KÜLEBİ, Ali, TUSAM Ulusal Güvenlik Stratejileri Araştırma Merkezi Yönetim Kurulu Başkan Yardımcısı, Cumhuriyet Strateji, 21.02.2005.
8. Savunma Sanayi Müsteşarlığı internet sitesi www.sss.gov.tr

